

УДК: 94:351.765-054.74[430+480+495+497.2]"1939/1945"

С. П. Зубченко

Адміністративне виселення радянських громадян німецького, фінського, болгарського та грецького походження з постійного місця проживання в роки Другої світової війни

У статті розглядаються основні напрями, форми і методи репресивної національної політики радянського керівництва в роки Другої світової війни щодо різних етнічних спільнот, зокрема німців, фінів, болгар, греків. Проаналізовано причини, масштаби й особливості депортації народів з місць постійного проживання за політичною і соціальною поведінкою, етнічними та релігійними ознаками, а також їх наслідки.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська влада, національна політика, етнічні спільноти, репресії, депортації.

В статье рассматриваются основные направления, формы и методы репрессивной государственной политики советского руководства в годы Второй мировой войны по различным этническим сообществам, в частности немцев, финнов, болгар, греков. Проанализированы причины, масштабы и особенности депортации народов из мест постоянного проживания за политической и социальной поведением, этническими и религиозными признаками, а также их последствия.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советская власть, национальная политика, этнические сообщества, репрессии, депортации.

The main directions, forms and methods of repressive national policy of the Soviet presidency on the various ethnic groups, including Germans, Finns, Bulgarians and Greeks during the Second World War are being considered. The reasons, scale and features of the deportation of the peoples from the places of residence because of the political and social behavior, ethnic or religious grounds, as well as their consequences were analyzed.

The means of changing of the ideology and propaganda of the Soviet power into state and national motives, deceleration of the powerful campaign of the Russification to deepen the integration of the new non-Russian peoples of the Soviet empire, creating the totally Soviet identity were analyzed.

The analytical and critical analysis of the attitude of the central leadership of the party and the presidency of the Soviet Union towards the folks of

the Soviet republics and the national minorities, defines the role of political, social, ethnic and religious factors in the scope and nature of their deportations. The structure of administration and implementation of the crimes by the system of state authorities and the NKVD directly were investigated. The number of deported and repressed people and ethnic communities was specified. The demographic, social and ethno-cultural consequences of the deportation of the individual nations were studied. There were: the violation of the constitutional rights of people, the deformation of their national and political consciousness, the destructions in the economy of deported peoples as well as the USSR, the interruption of the economic and cultural ties established between them.

The deportations and the Russification of the national policy of Soviet presidency were the most effective measures of the assimilation of ethnic groups and attempts to create a new historical community – the Soviet nation. The life of the deported ones in a unfamiliar ethnic, civilizational and confessional environment for a long time had a negative impact on their lifestyle, way of living, educational and cultural levels, has led to the loss of the mother tongue and caused the certain ethnic groups to disappear. The mass repression and violent migration during the war created conditions for protracted bloody ethnic conflicts in the Post-Soviet region.

Key words: World War II, the Soviet authorities, national policy, ethnic communities, repressions, deportation.

Друга світова війна спричинила в СРСР не лише величезне напруження усіх державних і продуктивних сил, але й антинародну цілеспрямовану національну політику сталінського режиму, основним змістом якої були репресії, насильство, дискримінації, депортації проти етнічних спільнот. Офіційною версією застосування до окремих народів тотальних депортацій була або відплата за вчинення ними "зради", або позбавлення їх від спокуси її здійснити, тобто покарання за етнічну ідентичність титульним народам ворожих держав [1, с. 136].

Перша депортаційна хвиля торкнулася радянських німців, яких зарахували до потенційних "колаборантів" виключно в силу своєї етнічної приналежності до титульної нації держави, з якою велася війна. Виселенню підлягали близько 1,2 млн із загальної кількості 1,5 млн німців СРСР. У містах країни проживало близько 300 тис. німців. Розселені по країні вони були досить широко, проте особливо великі німецькі колонії склалися в Росії – 862,5 тис. осіб, Україні – 392,7 тис., Казахстані – 92,7 тис., Азербайджані – 23,1 тис. і Грузії – 20,5 тис. осіб. У РРФСР вони концентрувалися в АРСР Німців Поволжя – 366,7 тис. осіб, Омській області – 59,8 тис., Криму – 51,3 тис.,

Орджонікідзівському – 45,7 тис. і Краснодарському – 34,3 тис. осіб, края. За Уралом великі німецькі колонії, були тільки в Казахстані, в Омській обл. і на Алтаї.

Владі у місцевостях, де оголошувався військовий стан, надавалося право виселяти в адміністративному порядку всіх осіб визнаних соціально небезпечними. Відповідну директиву НКВС Л. Берія розіслав 4 липня 1941 р. [2, с. 112]. Ідея прибрати подальше всіх, кому не довіряла радянська влада, виявилась у роки війни результативною, але трагічною для людей.

У липні 1941 р. радянське керівництво розпочинає підготовку про депортації радянських німців. Підставою для цього заходу послужили як безпідставні побоювання про можливий масовий перехід радянських німців на бік ворога, так і донесення з фронту про обстріл німецьким населенням відступаючих військ Червоної армії [3, с. 447–448]. Наприкінці липня, в ході негласного візиту Л. Берія і В. Молотова в АРСРНП була проведена підготовча робота по депортації. Сама операція була відкладена на кінець літа, можливо, через необхідність дочекатися збирання врожаю [4, с. 105–106]. 26 серпня Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про депортацію німців Поволжя [5, спр. 1042, арк. 2]. 28 серпня був виданий відповідний Указ Президії ВР СРСР, у якому зазначалося, що серед німецького населення Поволжя "є тисячі і десятки тисяч диверсантів і шпигунів, які за сигналом, даному з Німеччини, повинні здійснити вибухи в районах, заселених німцями Поволжя". Німецьке населення було звинувачено в тому, що воно не повідомляло "про наявність такої великої кількості диверсантів і шпигунів", і, отже, приховувало їх у своєму середовищі. Для запобігання цим проявам були вжиті "каральні заходи проти всього німецького населення Поволжя": переселити його в Новосибірську, Омську області, Алтайський край, Казахську РСР та інші райони країни [6, 1941, 30 серпня, с. 1]. При цьому, виселення проводилося не цілими колгоспами, а окремими групами господарств у існуючі колективи [5, спр. 1042, арк. 20]. Влада мала на меті, розпорошення радянських німців серед інших народів.

Операція з виселення здійснювалася за планом, у визначені терміни, тобто між 3 і 20 вересня. Загалом було виселено 438,7 тис. осіб, у тому числі з АРСРНП – 365,8, Саратовської області – 46,7 і Сталінградської – 26,2 тис. осіб. Вивозили німців у Казахстан, Красноярський і Алтайський краї, Новосибірську й Омську області: Планові показники становили відповідно, але без Казахстану – 21,5,

27,2, 28,6 і 24,3 тис. сімей. Розселяли, як правило, у сільській місцевості, незалежно від місця попереднього проживання [4, с. 356].

5 вересня 1941 р. було прийнято постанову Політбюро ЦК ВКП (б) "Про адміністративний устрій території колишньої Республіки німців Поволжя", яка була поділена між Саратовською і Сталінградською областями [5, спр, 1042, арк. 17]. Ще одним незаконним антинародним заходом, по відношенню до німців Поволжя стало розпорядження ДКО СРСР від 8 вересня 1941 р. про вилучення німців з армії. У 1942–1945 рр. була проведена демобілізація 33516 військовослужбовців німецької національності [1, с. 310–311].

Протягом серпня-жовтня 1941 р. були прийняті рішення про депортацію німців з Москви і Московської, Ростовської, Тульської, Запоріжської, Сталінської, Ворошиловградської, Воронежської областей та Краснодарського й Орджонікідзевського краю [7, спр. 8, арк. 171–172], Кабардино-Балкарської, Північно-Осетинської, Дагестанської і Чечено-Інгушської АРСР, Грузинської, Азербайджанської, Вірменської РСР [7, спр. 12, арк. 42–43, 62–63, 176, 195–196]. НКВС СРСР рапортував, що до 25 грудня 1941 р. було депортовано 856 168 осіб німецької національності, серед них з АРСРІП – 446 480 осіб, Саратовської області – 46 706, Сталінградської – 26 345 осіб [8, спр. 83, арк. 45, 49]. Однак виселення продовжувалося і пізніше, воно затяглося до лютого-березня 1942 р. [9, с. 33].

Рішення про переселення з передмістя Ленінграду німецького і фінського населення чисельністю 96 тис. осіб. було прийнято 29 серпня 1941 р. Операцію повністю завершити не вдалося, тому що залізничне сполучення з Ленінградом було перервано [9, с. 38]. Виселили 2,5 тис. фінів, а ще 9 тис. у березні 1943 р. з блокадних регіонів [1, с. 312]. 3 квітня 1942 р. ДКО СРСР прийняв рішення про вилучення з армії осіб фінської національності та направлення їх у робочі колони НКВС [4, с. 116].

У 1941–1942 рр. була проведена депортація "іноземних підданих і осіб, визнаних соціально небезпечними", а також осіб німецької та румунської національності, кримських татар і греків з території Краснодарського краю і Ростовської області [7, спр. 36, арк. 170]. На підставі постанов ДКО СРСР від 10 січня і 14 лютого 1942 р., всі німці-переселенці чоловічої статі у віці від 17 до 50 років, придатні до фізичної праці, були мобілізовані в "робочі колони" НКВС і НКШ. З 7 жовтня влада розпочала мобілізацію в робочі колони німців – чоловіків віком 15–16 і 51–55 років включно, придатних до фізичної праці, а також жінок віком 16–45 років включно, крім

вагітних, і які мали дітей віком до 3-х років. Мобілізованих відправляли на підприємства Наркомвугілля і Наркомнафти. За неявку на збірний пункт або самовільне залишення роботи була встановлена кримінальна відповідальність [7, спр. 19, арк. 49; спр. 61, арк. 138–140]. Проте, за спогадами сучасників, масових проявів ненависті до депортованих німців не було [10, с. 36], але їх становище ускладнювалося з розвитком подій на фронті. Гасло "Убий німця!", проголошене І. Еренбургом, переносилося на депортованих німців [11, с. 57].

Сталінський режим мобілізував у трудармію також фінів, румун, угорців та італійців – громадян СРСР, які належали до національностей держав його ворогів: їх загальне число становило близько 400 тис. осіб, з них 220 тис. використовували в системі НКВС і 180 тис. осіб – в інших наркоматах [12, с. 64].

За даними архіву Відділу спеціальних поселень НКВС СРСР до кінця 1941 р. на Схід країни у 344 ешелонах було доставлено 1 084 828 німців. Разом протягом 1941–1942 рр. було переселено 1 209 430 німців [13, с. 176]. Автономна республіка німців Поволжя припинила своє існування, 11 її районів були включені до складу Саратовської області, інші 7 районів до Сталінградської області. Депортація німців Поволжя та багатьох інших народів була злочинном проти мільйонів невинних людей з боку сталінського режиму і призвела до загибелі сотень тисяч із них. Поволжський регіон зазнав значних економічних втрат.

На виконання директиви Берії від 4 квітня 1942 р. розпочалася депортація греків із Криму, Кавказу, Таманського півострова та інших територій, де вони традиційно проживали [14, с. 26–41]. ДКО СРСР постановою від 29 травня 1942 р. розширив список депортації греків за рахунок Армавіра, Майкопа, а також окремих районів і міст Ростовської області і Краснодарського краю [15, с. 492–515].

Ситуація в Криму після окупації ворогом мало чим відрізнялась від становища в інших регіонах держави. Прорахунки радянського і партійного керівництва СРСР в організації руху спротиву окупантам, цілеспрямована агітаційно-пропагандистська діяльність німецьких спецслужб, за умови повної ізоляції Кримського півострова, спричинили до появи колабораціоніського прошарку серед кримського населення. Кількісне переважання татар створило ілюзію їх потенційного співробітництва з ворогом.

На початку квітня 1944 р. Кримський обком ВКП(б) звинуватив татар у "співпраці з німцями". 2 квітня і 11 травня 1944 ДКО видав постанови про виселення кримських татар з Кримської АРСР до

Узбецької РСР [16, спр. 65, арк. 44–48], а татарське населення Краснодарського краю і Ростовської області в Марійську АРСР, Горьківську, Іванівську, Костромську, Молотовську і Свердловську області РРФСР [9, с. 150–151]. Рішення мотивувалося тим, що кримські татари співпрацювали з німцями, що начебто саме татарські націоналісти винні у винищенні мирного населення півострова тощо. "Ворожим" оголосили цілий народ, хоча тисячі кримських татар брали активну участь у бойових діях, були відзначені високими нагородами СРСР, багато їх полягло на фронтах війни – за ту ж таки Батьківщину.

У доповідній записці на ім'я Берії від 7 травня 1944 р. повідомлялося: "Підготовчу роботу по операції вважаємо можливим скінчити до 18–20 травня, а всю операцію – до 25. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчопрому; 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун та італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя" [12, с. 72–73.]. Нарком НКВС запропонував Сталіну виселити з Криму також болгар, греків і вірмен.

До проведення масового виселення, щоб позбутися супротиву, як це відбулося під час депортації чеченців й інгушів, практично всіх чоловіків кримсько-татарського походження віком від 18 до 60 років було сконцентровано на призивних пунктах й ізольовано. 18 травня протягом доби десятки тисяч людей було вигнано з рідних домівок, посаджено в товарні вагони і відправлено на спецпоселення до Середньої Азії. Масова депортація тривала до 21 травня. Станом на 4 липня з Криму було виселено 183 155 кримських татар, 12 422 болгар, 15 040 греків, 9 621 вірмен, 1 119 німців, 3 652 "іноземних підданих", а також арештовано 7833 осіб "антирадянського елемента" [16, спр. 65, арк. 275]. 30 червня згідно з указом Президії ВР СРСР Кримська АРСР була перетворена у Кримську область РФСР.

Історія нищення не вичерпувалась переселенням та ізоляцією кримсько-татарського народу. Влада руйнувала пам'ятки культури, що їх творили багато поколінь кримських татар, зрівняла із землею чимало мусульманських культових споруд, кладовищ, спалила бібліотеки з газетами, журналами, книгами татарською мовою.

Татарські назви міст, селищ, сіл тощо змінено на російські. За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 12 грудня в Криму були перейменовані 8 райцентрів і районів з татарськими і 3 – з німецькими назвами [5, спр. 1051, арк. 52–53].

Сталінський режим загалом за роки Другої світової війни депортував з споконвічних місць проживання в СРСР: німців – 1 210 000 осіб, українців – понад 500 000, поляків – понад 550 000, чеченців – 360 717, литовців – 320 000, інгушів – 82 518, карачаївців і балкарців – 209 514, Калмиків – 91 919, кримських татар, болгар, греків і вірменів – 228 392, турків-месхетинців, курдів і хемшинов – 94 955, латвійців 57 600, естонців – 30 000 та ін.

Положення депортованих ("спецпереселенців") на нових місцях проживання було важким. Депортація призвела до різкого погіршення їх матеріально-побутового становища, а відповідно зростання смертності серед репресованих народів. Позбавлені будь-яких прав: користування надбаннями культури свого народу і приймати участь у її розвитку; навчати дітей рідною мовою; займатися господарською діяльністю, притаманною їх етносам тощо руйнувало їх уклад життя.

Закономірно, що серед депортованих народів були поширені антирадянські й антиросійські настрої, тенденції до повстань і втечі з місць поселення, переходу на нелегальне становище [8, спр. 170, арк. 43–44; спр. 169, арк. 1 зв.]. Влада для запобігання антирадянській діяльності депортованих проводила агентурну й пропагандистську роботу з метою запобігання повстанських виступів, нелегального повернення на рідні землі, відправляла їх у табори, знищувала [8, спр. 183, арк. 2 зв, 288].

Підсумовуючи ганебну національну політику сталінського режиму щодо етнічних спільнот, слід зазначити, що замість того, щоб залучити їх до боротьби з ворогом, він мобілізував для їх депортацій і репресій понад 227 212 військовослужбовців військ НКВС, а також 98 325 співробітників органів держбезпеки і міліції, величезну кількість залізничних ешелонів, автомобілів й інші ресурси, відібравши їх від забезпечення насущних потреб воєнної доби [17, с. 338].

Причини депортацій народів СРСР до цих пір не мають єдиного трактування в історіографії, особливо російській. Депортацію кримських татар останнім часом стали пов'язувати з претензіями на Крим єврейських громадських організацій, які підтримували Сполучені Штати Америки. На думку автора, депортації народів мали за мету відплату головному ворогові і його союзникам, що розв'язали

війну (етнічні німці, фіни та ін.), покарання за "неполяльність і співробітництво" з ними під час окупації, а загалом мали військово-стратегічний характер і були здійснені сталінським режимом з притаманною йому жорстокістю. Економічна складова причин депортацій народів також очевидна. Переселенці приймали участь у будівництві на Уралі, в Сибіру, Казахстані потужного воєнно-промислового комплексу.

Наслідком депортації народів було не тільки їх переміщення в незвичне природне й соціальне середовище, але і навмисне розпошення серед корінного населення Казахстану, Середньої Азії, Сибіру та інших регіонів, ліквідація національно-територіальних утворень, інституцій національно-культурного розвитку, передача споконвічних місць проживання іншим народам, що призвело до асиміляції етносів, перекроювання етнічної та політично-адміністративної карти країни, до негативних наслідків у міжнаціональних відносинах, що виявляються досі у різноманітних конфліктах.

Репресивні дії розглядалися Сталіним і його оточенням, неодмінною умовою нормального функціонування і зміцнення влади. Наявність інших неросійських національностей на окраїнах його імперії ставала небажаною, з'являлася можливість одержати додаткову дешеву робочу силу і направити її в інші регіони країни для використання в екстремальних умовах.

Прагматичний характер радянської національної політики даного періоду проявився у своєрідній ідеологічній тріаді: пропаганда дружби народів та їх історичного братства з російським народом; визнання росіян старшим братом у "єдиній родині"; виховання і пропаганда патріотизму окремих народів, знову ж таки у "сім'ї братніх народів". Комуністична пропаганда переконувала, що виховання почуття національної гідності "потрібно для того, щоб російський народ і всі народи СРСР усвідомили свою перевагу над фашистськими поневолювачами, розгромили їх окупаційну армію і гітлерівську розбійницьку державу". Розрахунок влади був зрозумілий: якщо народ і армія знають і переконані, що ведуть справедливую війну, вони здатні долати неймовірні труднощі.

Національна політика радянської влади засвідчила, з одного боку, лібералізацію національного чинника і релігійну толерантність, як мобілізаційних факторів, а з іншого – ліквідацію національно-територіальних утворень і поголовну депортацію народів для подальшої їх асиміляції, забезпечення тилу, де створювався могутній воєнно-промисловий комплекс, дармовою робочою силою.

Література

1. Бугай Н. Ф. Депортации народов / Н. Ф. Бугай // Война и общество, 1941–1945 : в 2 кн. / под ред. Г. Н. Севастьянова. – М. : Наука, 2004. Кн. 2. – 2004. – С. 306–330.
2. Зайцев Е. А. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Е. А. Зайцев. – М. : Республика, 1993. – 224 с.
3. Мозохіна О. Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953) : монография / О. Б. Мозохіна. – М. : Кучково поле, 2006. – 480 с.
4. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / Павел Полян. – М. : ОГИ-Мемориал, 2001. – 328 с.
5. РДАСПІ, ф. 17 (Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991), оп. 3, спр 1042, 1057.
6. Большевик: Орган ЦК ВКП(б). – 1941 г. – № 11–12; 1942 г. – № 13.
7. РДАСПІ, ф. 644. (Государственный комитет обороны СССР (ДКО) (1941–1945)), оп. 1, спр 8, 12, 19, 36, 61.
8. ДАРФ, ф. Р-9479 (4-й Спецотдел Министерства внутренних дел РСФСР 1931–1959. (Отдел спецпол. НКВД СССР)), оп. 1, спр. 83, 169, 170, 183.
9. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: "Согласно Вашему указанию..." / Николай Федорович Бугай; Ассоц. исследователей рос. о-ва XX в. (АИРО – XX). – М. : АИРО – XX, 1995. – 320 с.
10. Кара-Мурза С. Г. "Совок" вспоминает... : Воспоминания / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2002. – 252 с.
11. Вашкау Н. Э. Российские немцы в "Трудармии" / Н. Э. Вашкау, Е. А. Алексеева // Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма. – М. : Памятники ист. мысли, 1997. – С. 56–62.
12. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. док. (1941–1998) / упоряд. Ю. Білуха та ін. ; Державний комітет України у справах національностей та міграції. – К. : Абрис, 1999. – 175 с.
13. Бугай Н. Ф. 40-е годы: "Автономию немцев Поволжья ликвидировать" / Н. Бугай // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 176.
14. Земсков В. Н. Проблема советских перемещенных лиц / В. Н. Земсков // Россия в XX веке: Война 1941–1945 годов: Современ. подходы : сб. ст. / Рос. акад. наук ; Ин-т рос. истории ; редкол.: А. Н. Сахаров (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 2005. – 650 с.
15. Пфедфер К. Г. Немцы и другие народы во второй мировой войне / К. Г. Пфедфер // Итоги второй мировой войны. сб. статей ; перевод с нем. / Л. К. Комоловой; под ред. И. Н. Соболева. – М. : Изд. иностр. лит-ры, 1957. – С. 492–515.
16. ДАРФ, ф. Р-9401 (Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР). 1934–1960), оп. 2, спр. 65.
17. Синицин Ф. Л. Национальная политика СССР в Великой Отечественной войне (1941–1945) / Ф. Л. Синицын. – Пермь : [б. и.], 2009. – 380 с.